

HÜSEYİN RAUF (ORBAY) BEY'İN CUMHURİYET VE İLANI İLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ*

HÜSEYİN RAUF'S THOUGHTS OF THE REPUBLIC AND THE DECLARATION

Bahar KIRAC**

Öz

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılan Osmanlı Devleti, İmzaladığı Mondros Mütarekesi ile fiilen sona ermiştir. Mütarekeden sonra başlayan işgallere karşı direniş gösteren, Milli Mücadele Hareketi ve liderleri hareketi başarıya ulaştırarak Anadolu topraklarında yeni bir devletin kurulmasını sağlamıştır. Milli Mücadele Hareketinin baş lideri Mustafa Kemal Paşa'nın yol arkadaşlarından olan Hüseyin Rauf Orbay da bu mücadelede aktif rol oynayarak, yeni kurulan Türkiye Devleti'nin temelini atanlardan olmuştur. Rauf Bey, Hamidiye Kahramanı olarak adını duyurmuş, İstanbul Hükümeti'nde Bahriye Nazırlığı yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya önemli destekte bulunduğu Milli Mücadele Döneminde kabinenin Başbakanı olmuştur. Türkiye Devleti'nde temeli sağlamlaştırmak için Saltanat kaldırılmış ve Cumhuriyet Rejimine geçilmiştir. Hareket başarıya ulaştıktan sonra yol arkadaşlarının arasında bazı anlaşmazlıklar olunca Rauf Bey de muhalefet zeminine kaymıştır. Bu çalışmada Rauf Bey'in kısaca hayatı anlatılmış ve esas olarak Cumhuriyetin İlanı ile ilgili düşüncesi üzerinde durulmuştur, çalışma arşivler başta olmak üzere, TBMM Zabıt Cerideleri ile dönemin basınından yararlanılarak oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Rauf, Milli Mücadele, Cumhuriyet.

Abstract

The Ottoman Empire left the first World War by losing, and their existence was over when they signed the Armistice of Mondros. The National Struggle Movement and its leaders ensured establishment of a new Anatolian territory by making the movement a success after the armistice. Hüseyin Rauf was active in the establishment of a new Turkish state, together with the leader of the National Struggle Movement, Mustafa Kemal Pasa. Rauf served as Minister of Navy in the Istanbul Government, and is known as the Hero of Hamidiye. He was an important companion when Mustafa Kemal Pasha was leading the National Struggle Movement, where Hüseyin later became the prime minister of the cabinet. Turkey abolished the Sultanate in order to establish a republican regime. After the success of the National Struggle Movement, it was some unagreements between the leaders in the movement. Hüseyin fell off the movement and joined the opposition. In this study, Hüseyin Rauf's life is briefly explained and his thoughts about proclamation of the Turkish republic were explained.

Keywords: Hüseyin Rauf, National Struggle, Republic.

GİRİŞ

Cumhuriyet rejimi, devlet yönetim biçimlerinden biri olarak, halkın kayıtsız şartsız egemenliğine dayanan ve halkın devlet yönetimine kendi seçtikleri temsilciler vasıtasıyla katılan ve milletin söz sahibi olmasını öngören bir yönetim biçimidir. Temelleri çok eskiye dayanan Cumhuriyet kavramı, kısa sürede gelişme göstermeyip uzun araştırmalar sonucunda, bir rejim olarak yer yer değişken biçimde günümüzdeki şeklini almıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonucunda imparatorlukların yıkılmasıyla birlikte ulus devletlerin oluşumunda birbirinden farklı Cumhuriyet isimleri ile yeni devletler ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ile yerine kurulan Türkiye Devleti de yönetim biçimi olarak Saltanatı ilga edip Cumhuriyet rejimini benimsemiştir. Ancak Yeni Türkiye Devleti'nin kurucuları arasında, yeni rejime geçilmesi esnasında bazı anlaşmazlıklar yaşansa da 1923'de kurulan Türkiye Cumhuriyeti günümüze dek rejimini korumayı başarmıştır.

Yeni devletin kurucuları arasında yer alan önemli bir şahsiyet olan Hüseyin Rauf (Orbay) Bey ise Cumhuriyet rejiminin hakiki manada yerleşmesini istemişse de bu isteğini yanlış zamanda, farklı şekilde ortaya koyması kendisinin yol arkadaşları nezdinde Cumhuriyet karşıtı olarak görülmesine yol açmıştır.

* Bu makale "Mondros Mütarekesi'nden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşuna Kadar Hüseyin Rauf (Orbay) Bey" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, bahar.kirac@ogr.sakarya.edu.tr

1.Rauf Bey'in Kısa Hayatı

Hüseyin Rauf (Orbay) Bey, 27 Temmuz 1881 yılında İstanbul'un Cibali semtinde dünyaya gelmiştir. Babası Çerkez asıllı olup, Bahriye Şurası Başkanı ve Ayan üyesi Ferik (Amiral) Mehmet Muzaffer Paşa'dır (Kutay, 1992, 37). Annesi ise Girit eşrafından tımar sahibi ve tahrirat müdürü olan Emin Efendi'nin kızı Hayriye Rûveyde Hanım'dır. Rauf Bey'in biri erkek, üçü kız dört kardeşi vardır (Kutay, 1992, 43).

Babası Mehmet Muzaffer Paşa Trablusgarp'a atandığında Rauf Bey henüz okul çağına gelmişti. Trablusgarp'da o dönem Türkçe öğretim yapan okul olmadığı için diğer subay çocuklarıyla birlikte "Mukaddime-i Hayr" isimli zırhlının bir salonunda okuma-yazma öğrenmeye başlamıştır. İlkokulu Trablusgarp'da tamamlayan Rauf Bey, daha sonra buradaki Askeri Rüştiyeye girmiştir. Babası ve ağabeyi gibi denizci olmayı istemiş, donanma ve denizcilik duygusunu içinde yoğun bir biçimde yaşamıştır. Rauf Bey, Trablusgarp Askeri Rüştiyesini bitirdikten sonra babasının işlerinden dolayı annesi tarafından İstanbul'a götürülmüş ve Heybeliada Bahriye Mektebi'ne kaydı yaptırılmıştır. 1898 yılında mühendis asteğmen rütbesi alarak Bahriye Mektebi'nden mezun olmuştur (Kutay, 1992, 154).

Rauf Bey, Bahriye Mektebinden teğmen rütbesi ile mezun olduktan sonra çeşitli görevleri de yerine getirmiştir. Heybetnüma ve Selimiye Fırkateyni'nde stajını tamamladıktan sonra, İdare-i Mahsusa'nın en büyük gemisi olan "Garp" gemisine seyir subay yardımcısı olarak atanmıştır (Kutay, 1992, 189). Garp gemisindeki görevi bittikten sonra "Saadet" adlı vapurda görev alarak İstanbul-Rize arasında taşımacılık yapmıştır (Kutay, 1992, 199). Atandığı "Şark" gemisiyle de 45 günlük Trablusgarp seferini tamamlamıştır (Kocahanoğlu, 2018, 70). İdare-i Mahsusa'daki gemilerde öğrendiklerini unutma ihtimali belirince kruvazör denilen savaş gemilerinde görev almak isteğiyle teşebbüsde bulunmuş ve "İzmir" isimli savaş gemisine seyir subayı olarak atanmıştır (Kutay, 1992, 205).

Rauf Bey, yurtdışına ilk vazifeli seyahatini "İzmir" gemisi ile 1902 yılında Rusya'ya yapmıştır. Rus Çarları'nın Karadeniz'e tatil amaçlı gelişlerinde "iyi tatiller" dilekleriyle, değerli hediyeler gönderilmesi Sultan Abdülmecit zamanından beri imparatorluğun bir ananesi olagelmisti (Kutay, 1992, 206). Çar İkinci Nikola'ya hediyeleri götürecektir heyete "İzmir" Gemisi ile ikinci kaptan olarak Rauf Bey de eşlik etmiştir (Kutay,1992, 207).

1908 yılından itibaren Rauf Bey'in adı daha çok duyulmaya başlamıştır. 1910'da İngiltere Kralı Beşinci George'un taç giyme törenine katılarak buradaki resmî geçitte Türk donanmasını temsil etmiştir. 1911, Türk-İtalyan Savaşı'nda Trablusgarp'a ikmal sevkiyatında görev aldıktan sonra namını tüm dünyaya yayacak olan Hamidiye Kruvazör'üne tayin edilmiştir.

Rauf Bey, Balkan Savaşları'nda Hamidiye Kruvazörü'nün komutanı olarak Karadeniz ve Akdeniz'deki akıncı faaliyetleriyle tanınmıştır. Buradaki başarısı Balkan bozgunundaki moral çöküntüsüne karşı bir ümit ışığı olmuştur.

Rauf Bey, Çanakkale'den akıncı seferine başlarken, Şıra'yı bombardımana tutup Yunan gemisi olan Makedonya gemisinin baş tarafındaki cepaneliklerini vurarak gemiyi batırmıştır (Saraçoğlu, 2006, 122).

Hamidiye ile Akdeniz'de Trablusşam, Suriye, Mısır, Hicaz kıyılarını takip ederek Yunanlıların harp sevkiyatları yaptıkları Şinkin Limanı'nı bombardımana tutmuştur. Rauf Bey, Mısır'da Port Said limanına demirlediğinde Liman memurunun Mısır Fevkalade Komiserliğine yazdığı telgrafta "Hamidiye Kruvazörü Hümayununun kömür ve levazimatını tedarik etmek için geldiğinde Mısır ahalisinin gösterişli taltifleri ile karşılandığını" (BOA, MTZ-05-00035-0028-002-1, 19 Mart 1330) belirtmiştir. Mısır'dan Adriyatik'e doğru açılan Hamidiye, Laros isimli Yunan gemisini batırmıştır. Daha sonra Adriyatik'ten Akdeniz'e açılan Hamidiye Kruvazörü, sekiz ay süren harekattan (Kandemir, 1965, 195) sonra onarıma alınması icap edince Çanakkale önlerine gelmiştir. Hamidiye mürettebatı burada halkın tezahüratlarıyla karşılanmıştır.

Balkan yenilgisinden sonra elde kalan tek teselli Rauf Bey'in Hamidiye ile yaptığı şanlı harekâtı olmuş ve kendisinin dünyada "Hamidiye Kahramanı" olarak anılmasını sağlamıştır. Bu harekâta katılan askerler kararlaştırılan tezkire ile rütbe ve nişanlarla taltif edilmiştir (BAO, BEO, 004212-315880-001-002, 31 Ağustos 1329). Rauf Bey de yayımlanan irade ile bu harekattan sonra korvet kaptanlığı yani binbaşılığa terfi ettirilmiştir (BAO, BEO, 004209-315614-001-001, 19 Ağustos 1329).

1913 yılının sonlarına kadar Hamidiye Kruvazörü'nün komutanı olarak kalan Rauf Bey, 8 Ocak 1914'de İngiltere'de yapımı biten "Sultan Osman Zırhlısı" Komutanlığına tayin edilmiştir. Rauf Bey, bin kişilik mürettebatla birlikte gemiyi teslim almak için İngiltere'ye hareket etmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı başlaması sonucu, savaşa henüz iştirak etmeyen İngiltere bu gemiyle birlikte "Reşadiye" Dretnotuna ve pazarlığı yapılan iki torpido destroyerine el koymuş ve gemileri teslim etmemiştir (Orbay, 2004, 16).

Üç aylık bekleyişten sonra ülkesine dönen Rauf Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından, Afganistan halkını İngilizlere karşı ayaklandırmak için Afganistan'ın İlk Türk Siyasi Temsilciliği görevine getirilmiş, bu görevi sırasında yarbaylığa terfi etmiştir (Çavdar, 79). Bahriye Erkan-ı Harbiye Reisliği'ne

tain edildikten sonra 1917'de Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile Almanya'ya gitmiştir. Burada Senato tarafından heyete Hanze Atin Kroyiç nişanı takdim edilmiştir. Padişahın iradesiyle seyahat dönüşünde nişanlar kabul ve talik edilmiştir (BAO, BEO, 04506-337894-01-01, 5 Mart 334).

Rauf Bey yurda gelişinden sonra albaylığa yükselmiştir. Birinci Dünya Savaşı boyunca Deniz Kurmay Başkanı sıfatıyla bu vazifede kalmıştır. 1917 Bolşevik İhtilalinden sonra Brest-Litovsk Barış Konferansına Osmanlı'yı temsil edecek heyet içinde Bahriye Murahhası olarak konferansa katılması kararlaştırılmıştır (Orbay, 2004, 34). Birinci Dünya Savaşı sonlarına doğru Talat Paşa Kabinesi istifa etmiş, yerine kurulan Ahmet İzzet Paşa Kabinesi Rauf Bey'i Bahriye Nazırlığına getirmiştir (Akşin, 1976, 19). Bu görevi itibarıyla Rauf Bey'in askeri alandaki başarılı faaliyetleri sona ermiş, siyasi alandaki faaliyetleri başlamıştır.

Rauf Bey, Bahriye Nazırı iken baş delege olarak Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır (Hadisat, 1334). Mütarekeden sonra Ahmet İzzet Paşa istifa edince Rauf Bey de Bahriye Nazırlığından istifa etmiştir (Orbay, 2004, 200).

Mütareke akdinin üzerinden çok geçmeden İtilaf Devletleri yurdu işgale başlamıştır. Rauf Bey, bu işgallere karşı oluşan Milli Mücadele Hareketi'ne katılmak için, askerlik görevinden istifa etmek istemiş ve istifasını 27 Şubat 1919'da vermesine rağmen iki ay geciktirilmiş ve 22 Mayıs 1919'da istifası kabul edilmiştir. (BAO, DÜİT, 00186-000019-002-001)

Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'yı Milli Mücadele'yi başlatmak için kararlaştırdıkları üzere 19 Mayıs 1919'da Galata Rıhtımı'ndan uğurlayarak Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermiştir. Kendisi de Batı Anadolu'ya geçip, buradaki çeteci örgütlenmeleri Milli Mücadele'ye kanalize ettikten sonra (Zürcher, 2016, 134), 19 Haziran 1919'da Amasya'da Mustafa Kemal Paşa ile buluşmuştur.

Burada, 21/22 Haziran 1919 gecesi ilan edilen Amasya genelgesi, Müsterek çalışmanın sonucu olarak ortaya çıkmış, Milli Mücadele'nin "ilk meşruiyet vesikası" (Kutay, 1992, 374) olmuştur. Amasya'dan sonra kongre hazırlıkları için Erzurum'a geçen Rauf Bey, 23 Temmuz 1919'da yapılan Erzurum Kongresi süresince de katkıları olmuş ve kongre sonunda Heyet-i Temsiliye Reisi Yardımcılığı görevine seçilmiştir (Baykal, 1989, VIII), (İğdemir, Heyet-i Temsiliye Tutanakları, 1989, X).

4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde de Amerikan Mandasından yana tavır almış (İğdemir, 1989, 83) ve Mustafa Kemal Paşa ile aralarında Başkanlık konusunda da anlaşmazlık çıkmıştır (Atatürk, 2005, 60).

20-22 Ekim 1919'da Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte İstanbul Hükümeti yetkilileri ile masaya oturarak Amasya Protokülü'nü imzalamıştır (Atatürk, 2005, 169). Sivasta Mustafa Kemal Paşa liderliğinde yapılan komutanlar toplantısında, Anadolu'da yeni bir meclisin açılması için, Meclis-i Mebusan'ın açılıp İstanbul'da toplanmasına karar verilmiştir. İstanbul işgal altında olduğundan İngilizlerin meclisi basmaları kuvvetle muhtemel olduğu için yeni Millet Meclisinin Anadolu'da açılması buna bağlı görülmüştür. Ancak kimlerin İstanbul'a gideceğine dair karar verilememiştir. Bu konuda Rauf Bey hürriyetinden fedakarlık yaparak şöyle demiştir: "Bu işi tahakkuk ettirmek için ben tehlikeyi göze alıyorum. İstanbul'a meclise gideceğim ve dediğiniz olmazsa, Anadolu'da milli hükümeti kurmaya muvaffak olmanız için, gerekirse meclisin ortasında bomba patlatarak kendimi feda edeceğim" (Orbay, 2004, 289) diyerek İstanbul'a geçme konusunda gönüllü olmuştur.

Rauf Bey, İstanbul'a geçtiğinde, Meclis-i Mebusan'daki faaliyeti açısından, Misak-ı Milli Metnini 17 Şubat 1920 günkü toplantısında meclisten geçirilmesini sağlaması önemli olmuştur (Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, 17 Şubat 1336).

16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletlerince işgal edilip meclisin basılması ile Rauf Bey de tutuklanarak İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edilmiştir (BAO, HR-SYS-2716/12 17 Mart 1920). Yirmi ay Malta'da kalan Rauf Bey yurda döndüğünde, yeni açılan Büyük Millet Meclisi'nde kısa süre Nafia Vekilliği yapmıştır (TBMMZC, 21 Kasım 1337). Daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın ve vekillerin teşvikiyle, 12 Temmuz 1922 tarihinde yapılan meclis seçimlerinde Rauf Bey, seçime katılan 204 kişiden 2 çekimser oya karşı 197 kabul oyuyla Vekiller Heyeti başkanlığına seçilerek başvekil olmuştur (TBMMZC, 12 Temmuz 1922).

Rauf Bey'in Başbakanlığı döneminde de önemli olaylar cereyan etmiştir. Büyük Taarruz Hareketi ile düşmanlar yurttan temizlenmiş, 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Ateşkes Anlaşmasıyla savaş hali son bulmuş (Hakimiyet-i Milliye, 12 Teşrin-i Evvel 1338), 24 Temmuz 1923'te Lozan Sulhü ile de kalıcı barış sağlanmıştır. Ayrıca, 1 Kasım 1922 tarihli meclis oturumundaki müzakerelerden sonra oylama yapıp, ittifakla kabul edilen tahrir ile şiddetli alkışlar eşliğinde, "Türkiye halkı İstanbul'daki şekl-i hükümeti ebediyen tarihe müntakil addederek" (Hakimiyet-i Milliye, 2 Teşrin-i Sani 1338), 1 Kasım 1922'de Saltanat da kaldırılmıştır (TBMMZC, 1 Kasım 1922).

Lozan Sulhü'nün akdinden sonra, yurda dönecek olan İsmet (İnönü) Paşa'yı karşılamak istemeyen Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya; "Lozan Sulhü sırasında İsmet Paşa ile olan anlaşmazlığından ötürü bir daha onunla yüz yüze gelemeyeceğini, birlikte çalışmasının imkânı olmadığını" (Orbay,2004,S.133) belirterek başvekillik görevinden istifa etmiştir (BCA, 030-10-13777, 12 Ağustos 1339). Mecliste yapılan seçimle yerine Ali Fethi Bey İcra Heyeti Vekilliği'ne seçilmiştir (TBMMZC, 14 Ağustos 1339), (Hakimiyet-i Milliye, 15 Ağustos 1339).

Rauf Bey, Başvekillik'ten istifa ettikten sonra, seçim bölgesi olan Sivas'ı ziyaret etmiş akabinde istirahat etmek için İstanbul'a geçmiştir.

2.Cumhuriyetin İlanı

Ali Fethi Bey İcra vekilleri başkanı olduğunda, bu görevde ancak üç ay kalabilmiş meclis içinde artan muhalefete karşı sükûneti sağlaması zorlaşınca 27 Ekim 1923'de Başbakanlık'tan istifa etmiştir. Yerine seçilecek kişi üzerinde gruplar listeler hazırlamaya başlamış ancak kabul görececek birini bulamamışlardır. Bu da bir hükümet buhranına sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa ve İsmet (İnönü) Paşa, 28 Ekim gecesi geç saatlere kadar süren bir çalışma ile Teşkilatı Esasiye maddelerinde değişiklik yaparak bir kanun tasarısı müsveddesi hazırlamışlardır (Atatürk, 2005, 543). Milli Mücadele'de topyekûn bir kurtuluştan sonra sıra kuruluş safhasına gelmişti (İnan, 2018, 129). Bunun için, Teşkilatı Esasiye'nin birinci maddesinin sonuna "Türkiye Devleti'nin hükümet şekli Cumhuriyettir" cümlesi eklenerek, kanunlarda yapılan bazı değişikliklerle hazırlanan müsvedde, ilgili komisyondan geçirilerek, parti grubunda ve mecliste görüşülmüştür (Atatürk, 2005, 544).

Meclisçe alınan kararla, 29 Ekim 1923 akşamı saat 20.30'da, Türkiye'nin yeni yönetim şekli Cumhuriyet olarak kabul edilmiş, Mustafa Kemal Paşa da oybirliğiyle Türkiye'nin ilk Reis-i Cumhur'u seçilmiştir (TBMMZC, 29.10.1339) (Atatürk, 2005, 551). Bu gece cumhuriyetin ilanı şerefine yüz bir pare top atılması kararlaştırılarak tüm yurda cumhuriyet rejimine geçildiği ilan edilmiştir (TBMMZC, 29.10.1339).

Millet egemenliğine dayanan, özgürlükçü yönetim biçimi olan Cumhuriyetin ilanı ile hükümet buhranı yatışmış, 30 Ekim 1923'te de İsmet Paşa Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk Başbakanı seçilerek kabineyi kurma görevini uhdesine almıştır (TBMMZC, 30.10.1339).

Cumhuriyetin ilanı, Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'deki yol arkadaşlarından, Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Refet Paşa ve Rauf Bey Başkent'te olmadıkları sırada karar alınmış ve ilan edilmişti. Yol arkadaşlarının bu noktada kırgınlıkları oluşmuş, binaenaleyh bilhassa İstanbul Basını'nda Cumhuriyetin zamansız ilan edildiğini, devletin Cumhuriyet olarak anılmasının özgürlük getirip getirmeyeceğinin meçhul olduğunu belirterek Cumhuriyetin ilanını eleştirmişlerdir (Zürcher, 2018, 200).

2.1.Rauf Bey'in Cumhuriyet Fikri

Rauf Bey de, Cumhuriyet ilan edildiğinde İstanbul'da idi. Henüz uyumuştur ki sayıları yüzü bulan top seslerine uyanarak, içinden gelen bir sesle "Mutlaka Cumhuriyettir öyle ise, memlekete ve millete hayırlı ve uğurlu olsun" (Kutay, 1992, 5, 212) diyerek ilk tepkisini bu şekilde göstermiştir.

Rauf Bey'e göre, "1920 yılında BMM açıldığından beri içinde yaşanan rejim Cumhuriyetti. Bazı sebeplerle sarıh olarak adı konulmamıştı, üç yıl sonra konmuş oluyordu ve bunda şaşırılacak bir şey yoktu. Bu formalite yerine getirilirken mecliste dar bir zamana sıkıştırılmış olması, hazırlanmadan ani bir karar karşısında kalınmış olması umumi efkârın telaşlanmasına sebep olması muhtemeldi" (Kutay, 1992, 3,413).

Rauf Bey 30 Ekim 1923'de, TBMM'nin İstanbul Mebusu olarak, Tevhid-i Efkâr, Vatan, Tanin gazetelerine verdiği beyanatta Cumhuriyet ile ilgili fikirlerini ifade etmiştir. Rauf Bey'in Cumhuriyet ile ilgili fikirleri gazetede demeci ile Halk Fırkası'nın Grup Toplantısı'nda ifade ettiği görüşleri doğrultusunda hatıratında şekillenmiştir. Rauf Bey'in Vatan Gazetesi'ndeki, 1 Kasım 1923 tarihli beyanatından kısımlar şöyledir:

Muharrir Rauf Bey'e, Cumhuriyet meselesinde İstanbul Halkı'nın ani bir karar üzerine olduğu, görüşüne dair fikrini sormuştur. Rauf Bey de:

"Bu hususta öncesinde ciddi bir teşebbüsten haberdar değildim. Cumhuriyet şeklinin bir günde yerleştirilerek ilan edilmesi halk nezdinde gayr-i mesul zevat tarafından tertip edilen bir şeklin, emr-i vaki ile yapıldığı fikri ve endişesi hasıl oldu... Bu süratin elbette hükümetçe zaruri görülen bir sebebi vardır" (Vatan Gazetesi,1 Kasım 1923).

"Cumhuriyet kelimesi üzerinde münakaşanın doğru olmadığını belirterek, kuvvetini yalnız milletin rey ve muvafakatinden alarak, isabetli kararlarla millet ve memleketi selamete yükselteceğine zerre kadar şüphe olmayan hükümet tarzı işte budur... Bu esaslar baki kaldıkça isim değişikliği, hedef gayeyi ihlal de tebdil de edemez, hükümetler değiştiğinde yerine gelenler ancak gideni aratmayacak şekilde halkın arzularına uygun hareket ederek saadetini, istiklalini korumak yolundaki başarısı ile kabil olur. Aksi takdirde üst tabakada şekil değiştirmek, gerçek ihtiyaçların temin edilmiş olacağını zannetmek fahiş bir hata olur" (Vatan Gazetesi,1 Kasım 1923).

Rauf Bey'in kuvvetli hükümete dair cevabı ise; "Vazife ve selâhiyetlerine ve bunların icaplarına müdrik, milli hakimiyet esaslarını benimsemiş, kanaatlerini ve maruz kalacağı zorlukları mecliste açık ve samimi hasbihallerle halletmek esasına sadık ve tecrübeli olgun bir heyet demektir" (Vatan Gazetesi, 1 Kasım 1923).

Rauf Bey beyanatıyla, Cumhuriyetin ilan edileceğine dair bilgisinin olmadığını, devletin adına Cumhuriyet ifadesinin konmasının Cumhuriyet rejiminin gerektirdiği değişiklikleri sağlaması yönünde belirleyici olmadığını, aslında bu rejimin yerleşmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır.

Rauf Bey istirahatten sonra İstanbul'dan hareketle 15 Kasım günü Ankara'ya geldiğinde, gazetelerdeki demecinden ötürü Mecliste arkadaşları tarafından soğuk ve ilgisiz bir şekilde karşılanmış ve bu durumdan müteessir olmuştur. Bu durumu düzeltmek ve açıklamak için Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istemiş ancak Mustafa Kemal Paşa rahatsız olduğundan bu konuyu açmak istememiş, Ali Fethi Bey'in tavassutu ile hükümet erkânını tatmine çalışmak istediğini belirterek, yanından ayrılmıştır. Ancak Ali Fethi Bey'in tavassutu ile İsmet Paşa ile görüşmesi mümkün olamamıştır (Cebesoy, 2002, 55). Bu hal üzere parti grup toplantısına katılması davetiyle, toplantıya geçmiştir. Ancak bu toplantıdan sonra Rauf Bey için hiçbir şey eskisi gibi olmayacak, bir anda arkadaşları tarafından beyanatından ötürü sert eleştirilere maruz kalacaktır.

Halk Fırkasının 25 Kasım 1923 tarihli grup toplantısında Topçu İhsan Bey'in Rauf Bey'in Cumhuriyetin ilanı tarzına dair, itiraz babında gazetelere verdiği beyanının, fırkayı ikiye böldüğünü, cumhuriyeti zaafa düşürdüğünü belirterek, bunun müzakere edilmesi için 20 Kasım 1923'te verdiği önergeyi önemli bulan İsmet Paşa bunu 22 Kasım 1923 günü grup toplantısında konuyu tartışmaya açmıştır (Demirel, 2002, 18), (Orbay, 2004, 137).

İlk önce önergenin sahibi Topçu İhsan Bey kürsüye çıkarak konuşmasını yapıp Cumhuriyetin ilanının aceleyle getirilmesinin izahatını istemiştir. Söz alan Rauf Bey; Yanlış anlaşılacak istemediğini bundan dolayı üzgün olduğunu, bu yanlış anlaşılmayı düzeltmek için hakem olmasını istediği Mustafa Kemal Paşa ile rahatsızlığından ötürü görüşemediğini ifade etmiştir. Akabinde; "Hiçbirimiz melek değiliz, beşeriz, beşeriyette sevmek ve sevmemek vardır. Hiçbir sebep göstermeden bazı kişileri sevmeyebilirim onlarda beni sevmeyebilir... Tenkit etmek istediğim nokta varsa o da eserdir. Meseleyi sükûnetle halledersek aramızda hiçbir ihtilafın olmadığını göreceksiniz" (Demirel, 2002, 22) derken devamında, Cumhuriyetin ilan edilmesine kabine buhranının sebep olduğunu gazetelerden okuduğunu, Milli Mücadele Dönemi'nde, uğrunda nice canlar verilen çok kuvvetli prensiplerin tatbikatında yapılan hatalar yüzünden sakatlandığının reddedilemeyeceğini, Cumhuriyet idaresinden başka bir idarenin taraftarı olmadığını belirtmiştir (Demirel, 2002, 22).

"Saltanat fikri malum oldukça Cumhuriyet Fikrini kabul etmek vatan, namus, din borcumdur. Aksi düşünülemez... Türkiye Hükümeti'nin şekli nedir sualine karşı Gazi Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'dir, bu şekil bize benzer, çünkü biz bize benzeriz bu bize mahsus idaredir, beyanı benim de kanaatimdir. Bu tatminkâr ve büyük sözlerden sonra böyle kabine buhranı yüzünden idare edilemez bir şekil olarak gösterilip, isim farkı kadar olan Cumhuriyet kelimesinin konması halk nazarında sistemin sakat olduğu hissini verdi (Demirel, 2002, 36)... Benim kutsi duygularım Cumhuriyet idaresinden başka hiçbir idarenin taraftarı olmama müsait değildir... Bir millet ki Cumhuriyete taraftardır ve milli hakimiyet kayıtsız şartsız hüküm sürdükçe Cumhuriyetten başka bir şey istemiyor, fakat bunu bütün varlığıyla isterken, layığıyla tatbik edemezsek diye endişeye düşerse bundan memnun mu yoksa meyus mu olmak lazımdır?" (Demirel, 2002, 37) diye belirtmiştir. Rauf Bey, Cumhuriyeti ancak milli hakimiyeti tam manasıyla sağlaması şartıyla kabul ettiğini ve zaten cumhuriyetin de başka manasının olmadığını belirtmesine rağmen mebusların hücumu kesilmemiştir.

Hamdullah Suphi Bey söz alarak, Rauf Bey'in İstanbul'da iken Halife Abdülmecit Efendi ile görüşmesinin yanlış anlaşılmalara sebebiyet vereceğini, yeni doğmuş sistemi oturtmakta zorluk doğuracağını belirterek Halife ile görüşmesini ve gazetede beyanlarını eleştirmiştir (Demirel, 2002, 42).

Yoğun eleştirilerden sonra kürsüye çıkan İsmet Paşa da Cumhuriyet ve hilafetle ilgili düşüncelerini ifade ettikten sonra şöyle demiştir: "Yeni bir inkılabın ateşiyle ayağa kalkıp güçlü olunması gereken bu günlerde her davranış bir mana ifade edecektir... Rauf Bey'e ithafen de; Af buyurunuz, Rauf Bey Rauf Bey siyaset yapıyoruz, bir işe başlayan adam sonun selamet olacağını düşünerek işe başlar. Böyle inkılap zamanlarında devlet ve hükümet adamları herhangi bir şüphe izhar edemezler, hatadır. Hata ettiniz Rauf Bey... Asıl fahiş hata bu hassas günlerde halkın maneviyatını bozup bilerek veya bilmeyerek isteyerek veya istemeyerek, tereddüte sevk etmektir, asıl fahiş hata budur" (Demirel, 2002, 85) diyerek Rauf Bey'in verdiği beyandan ötürü hatalı olduğunu ikaz etmiştir.

Ayrıca "Gayr-ı mesul zevat kimdir? Emri vaki halinde bir meclise, Cumhuriyet nasıl icbar edilebilir. Cumhuriyet kabul edilen esasların usulünde, eşkalinde tam olarak doğmuştur. Halk Fırkası'nın prensibidir bu. Sehven zühulen veya herhangi bir sebebiyet ile tersini söylemiş olan Halk Fırkası azası sözünü geri alacaktır" (Demirel, 2002,

87) diye belirtirken, İsmet Paşa devamla sözü Rauf Bey'in istifasına getirerek; "Rauf Bey beyanatlarında bizimle tam bir zıddiyet içinde gördüğümüz hususları geri alarak, bu fırka içinde yürümek kararında mı, yoksa bu hususları koruyarak, fırkamızın dışında ve mecliste bizimle karşı karşıya çalışmak kararında mıdır? Son söz ve karar şimdi kendilerine aittir" (Demirel, 2002, 94),(Orbay,2004, 141) demiştir.

Rauf Bey de tüm itidali ve ağır başlılığıyla, Halk Fırkasından ayrılmak için bir sebep olmadığını bunu düşünmediğini, sözlerinin arkasında olduğunu, yeni bir fırka kurmayacağını belirtmiştir. Cumhuriyetçi olduğunu bir kez daha dile getirip "Tekrar ediyorum ki Cumhuriyetçiyim. Esasta birlik olduktan sonra üst taraftı teferruattır ve ayrıca aile arasında olduğu gibi konuşarak anlaşmaya varılabilir. Ben Ankara'dan münfai ayrılmış olabiliyim. Bir zat ile aramızda olan mesele şahsidir, devlet ve millet meselesi değildir" (Orbay,2004, 2, 141) diyerek uzlaşıcı bir dil kullanmıştır. Rauf Bey akabinde ise; "Nasıl hücum ederseniz ediniz, ben vicdani kanaatimi ifade ediyorum. Ben buradan çıkıp gidiyorum karar sizindir. Şahsımız fanidir payidar değildir, fikirler her zaman payidardır" (Demirel, 2002, 104) diyerek hakkındaki her türlü karar için sözü gruba bırakıp, salondan çıkmıştır.

Rauf Bey salondan çıktıktan sonra da, oluşan yanlış anlaşılmayı aydınlatığı için "Beyânâtı kâfi görülmüştür" tebliği yayımlanıp mesele o günlük sonuca bağlanmıştır (Demirel, 2002, 106). Ancak grupta mesele sonuçlansa da, 22 Kasım 1923 tarihli Halk Fırkası Grup toplantısının tutanakları gazetelerde sayfalarca yayımlanarak, Rauf Bey'in yanlış anlaşıldığının halk nazarında düzeltilmesi istense de (İnönü, 2018, 446) Rauf Bey, külli bir muhalefete maruz kalmıştır (Hakimiyet-i Milliye, 26 Teşrin-i Sani 1339).

Rauf Bey'in anılarında ise Cumhuriyet ile ilgili düşüncesi toplantıdakileri de kapsamakla birlikte; "İslamî idare esasen Cumhuriyettir. Cumhurreisi ister Halife ismini taşısın ister taşımaz halkın seçimi ile tayin olunur, onun mevkinî evladına veya herhangi bir istediğine devretmesine yani irsîyete imkân yoktur. Reis, halka karşı fiil ve hareketlerinden sorumludur. Seçildiği zamandaki şartlarını az çok kaybederse reislikten düşer, yerine yenisi halk seçimiyle gelir" (Orbay, 2004, 2, 189) diyerek Cumhuriyet Rejimi'nin ölçülerini belirtmiştir.

Rauf Bey parti toplantısında hesap verdiğini düşünse de Cumhuriyetçi olup olmadığı şüphesi devam edegelmiştir. Nitekim, 6 Kasım 1924 tarihli Meclis oturumunda Mübadele ile ilgili yaptığı konuşmasından sonra Dahiliye Vekili Recep (Peker) Bey tazyikatta bulunarak "Rauf Bey o kadar konuşma yaptı ama Cumhuriyet kelimesini telaffuz etmedi, Rauf Bey'den şüphe ediyorum" deyince; Rauf Bey de; "Rauf Cumhuriyetçi midir değil midir diye şüphe ediyorlarmış. Lakin sizin her kuşkulandığımız, tereddüte düştüğünüz anda ben tekrar yemin ve kasem etmeye mecbur muyum? (Mecbursun Sesleri) Hayır efendiler kimsenin kimseden şüphe etmeye hakkı yoktur... Geçen sene sekiz saat süren fırka müzakeresinde Cumhuriyetçi olduğumu söyledim, gizli defterler gizli fikirler varsa bizde böyle şeyler yok sizde vardır... Millet bilsin cihan bilsin millet hakimi taraftarıyım ve düsturum budur... Benim için halkın hakimiyetini kayıtsız şartsız kullanacağı bu Cumhuriyetten başka hükümet şekli yoktur" (TBMMZC, 6 Kasım 1340) diyerek Cumhuriyetçi olduğunu kati bir dille tekrar ifade etmiştir.

Rauf Bey, Cumhuriyeti hakiki yönetim şekli olarak görüyor, "Güney Amerika ülkelerinde olduğu gibi milli hakimiyeti hiçe sayarak Cumhuriyet adı altında hüküm sürülmesinin Cumhuriyet sayılmayacağını düşünmekteydi" (Orbay, 2004, 2, 139). Rauf Bey'in gazeteye verdiği beyanati meclis içindeki gruplaşmaların tazyikiyle farklı mecralara çekilmiş, partiyi böldüğü düşünülüp, halife ve saltanat yanlısı olarak gösterilerek gelişimi engelleyeceği yönünde eleştirilerde bulunularak Rauf Bey muhalefete maruz bırakılmıştır.

Esasen Rauf Bey, hem inanç bakımından hem de karakter bakımından demokrat bir yapıda idi. Hükümet yönetiminde liberal ilkelere inanmakla birlikte, hoşgörü, siyasi denge ve uzlaşma gibi ilkelere bağlı yaşamıştır. Meclise bir Batılı zaviyesi ile bakıyor, bunun sağlam bir kuruluş olarak işlemesi için ılımlı bir muhalefetin gerekli olduğunu düşünüyordu (Kinross, 1994, 404).

Binaenaleyh, gazetelere verdiği demeç de vicdanî düşüncelerini açıkça ifade etmek isteğinden kaynaklanmıştır. Karakter bakımından naif, hakperest ve cesur olan Rauf Bey fikirlerin özgürce açıklanması gerektiği, düşüncesini taşıyordu. Cumhuriyet ile ilgili fikirleri bilerek yada bilmeyerek yanlış telakki edilmiş ve bu yönde ciddi tazyike uğramıştır. Cumhuriyet'in ilanı meselesinin mecliste etraflıca görüşülmesi gerektiğini düşünmüş, kanunlarla Cumhuriyetin sağlama alınmasını, aceleye getirilmemesi fikrini benimsemiştir. Rauf Bey, Cumhuriyete karşı olmamakla beraber meselenin işleyiş boyutuna ve kendisi ile fikir alışverişinde bulunulmamasına takılmıştır. Zira Rauf Bey, fitraten emir alacak pozisyonda değil fikir verecek pozisyonda olmak düşüncesini taşıyordu (Kinross, 1994, 403).

Rauf Bey, bir yıl sonra meclis içindeki tasvip etmediği olayların içinde birikmesiyle, muhalif bir duruş ortaya koyarak, yol arkadaşlarından ayrılıp, Halk Fırkası'ndan istifa ederek, 17 Kasım 1924 de kurulan, Türkiye'nin İlk Muhalefet Partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF)'nin içinde yer almıştır. (Zürcher, 2016, 84) Ne var ki fırka dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle kurulduktan bir yıl sonra kapatılmıştır. TCF'nin kapatılmasından sonra Rauf Bey, rahatsızlığından dolayı tedavi için 2 Mayıs 1926'da

Avusturya'ya gitmiş, yurtdışında iken İzmir Suikasti girişiminde ilgili görüldüğünden hakkında tevkif kararı çıkmış (BCA,HR-İM-00023-00094-001-001,29.6.1926), ancak aklandığında 5 Temmuz 1935'te Anavatan'a dönebilmiştir (Zaman Gazetesi, 6 Temmuz 1935). 22.10.1939'da Kastamonu Milletvekilliği'ne seçilmiştir. Ancak Israrlara rağmen CHP'ye katılmayarak mebusluğunu bağımsız olarak devam ettirmiştir.

İkinci Dünya Savaşında tecrübeleriyle Türkiye'yi temsil etmesi için, Emekli olan Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'ın yerine 14 Şubat 1942'de Kastamonu Mebusu Rauf Bey Londra Büyükelçiliğine getirilmiştir (BCA, 030-18-01-02-97-116-10, 14, 14 Şubat 1942). Rauf Bey, Türk-İngiliz ilişkilerinin ilerlemesi adına önemli katkılarının görüldüğü bu vazifesinden, Dışişleri Bakanlığı memurlarının iletişim noktasındaki yaşattığı sıkıntı ve ilişkilerin keşmekeşliği sebebiyle 28 Şubat 1944'ten kısa bir süre sonra istifa etmiştir. Rauf Bey, bu tarihten itibaren siyaset hayatını sonlandırmış ve köşesine çekildikten 20 yıl sonra 16 Temmuz 1964'te ani bir kalp krizi sonucu vefat etmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 17 Temmuz 1964).

SONUÇ

Hüseyin Rauf Orbay, Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyetin ilk döneminde askeri ve siyasi faaliyetleri ile adından söz ettiren önemli bir şahsiyet olmuştur. Balkan Savaşlarında Hamidiye Kruvazörü ile yaptığı korsanvari akıncı harekâtı ile dünyada da adını duyurmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalamak zorunda kaldığı Mondros Mütarekesi belki bu başarılarını gölgelemiştir. Ancak kendisi ümitsizliğe kapılmayıp yeni bir direniş hareketinin içinde yer almıştır. Milli Mücadele Hareketi'ne katılarak, siyasi yönden Mustafa Kemal Paşa'ya destek olmuştur. Bu süreçte her türlü fedakârlığı da üstlenmiştir. Rauf Bey'in Kongreler Dönemi'ndeki görüşleri, Meclis-i Mebusan'daki faaliyetleri ve İngilizlerce 16 Mart 1920'de tutuklanıp Malta'ya sürgün edilmesi, işgal altındaki İstanbul'un dışında yeni bir milli meclisin açılmasını kolaylaştırmıştır. Rauf Bey, Meclis'in açılması için adeta kendi özgürlüğünden ödün vermiştir.

Malta'dan yurda dönüşünde, uhdesine almış olduğu Başvekillik görevi süresince, Osmanlı'dan kalan çetrefilli meseleler halledilmiş, yeni kurulacak Türkiye Devleti'nin sancılarının çekildiği dönem olmuştur. Yeni devletin temeli atılırken Rauf Bey, zaman zaman yol arkadaşları Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ile de anlaşmazlığa düşmüştür. Köklü değişimin olduğu Saltanatın İlgası ve Cumhuriyetin İlanı süresince meclisteki gruplaşmanın da etkisiyle bu anlaşmazlık iyice kendini göstermiştir. Bilhassa Cumhuriyetin ilanı sırasında Ankara'da olmaması ve Cumhuriyet Rejimine geçileceğine dair malumatının olmamasına içerlemesi, verdiği demeçle kendisinin yol arkadaşlarına kırgınlığını üstü kapalı da olsa belli etmiştir. Bu çalışmada Rauf Bey'in diğer alanlardaki başarısının yanında, şanssızlığına denk gelen bir zamanda belirttiği Cumhuriyet ile ilgili düşüncesi ve bu düşüncesine olan eleştiriler ortaya koyulmuştur.

Rauf Bey, Cumhuriyetçi olduğunu defalarca ifade etse dahi dönemin şartları düşünüldüğünde yeni rejimin yerleşmesi için, rejimle ilgili hiçbir menfiliğe fırsat verilmemeliydi. Bu yüzden belki Rauf Bey nezdinde, kamuoyunda doğabilecek Cumhuriyet Karşıtı düşüncelerin önlenmesi istenmiş olabilirdi. Çünkü yapılacak köklü değişikliklerin, dönemin önemli isimlerinin yaptığı açıklamalar ile halk nazarında ikileme sebebiyet vermesi arzu edilecek bir durum olmayabilirdi. Bunun önlenmesi için Rauf Bey eleştirilere maruz kalmış olabilir.

Hakkında oluşan şüphelere rağmen Rauf Bey yine de Cumhuriyet ile ilgili düşüncelerini hakkaniyetli karakterinin de etkisiyle, Cumhuriyet Rejimi'nin gerektirdiği şekilde ne düşünüyorsa onu ifade etmiştir. Rauf Bey açık sözlülükle dile getirdiği ifadelerinde bir beis görmemiştir. Belki karakterindeki naifliği, açık sözlülüğü, düşüncelerini gizlememesi kendisine karşı muhalefete sebebiyet vermiş olabilir. Ancak Rauf Bey, yol arkadaşlarının karşısında muhalefete geçse dahi Cumhuriyet Rejimi'nin gerektirdiği ilkelerden ödün vermeden siyasi hayatını devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

(BCA,HR-İM-00023-00094-001-001,29.6.1926)

(BCA, 030-10-13777, 12 Ağustos 1339)

(BCA, 030-18-01-02-97-116-10, 14, 14 Şubat 1942).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

(BOA, MTZ-05-00035-0028-002-1, 19 Mart 1330)

(BOA, BEO,004212-315880-001-002, 31 Ağustos 1329)

(BOA, BEO, 004209-313614-001-001, 19 Ağustos 1329)

(BOA, BEO,04506-337894-01-01, 5 Mart 1334)

(BAO, DÜİT, 00186-000019-002-001)

(BAO, HR-SYS-2716/12, 17 Mart 1920)

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Cerideleri.

- Akşin, Sina (1976). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Atatürk, Mustafa Kemal (2005). *Nutuk*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Baykal, Bekir Sıtkı (1989). *Heyet-i Temsiliye Kararları*. Ankara: TTK.
- Cebesoy, Ali Fuat (2002). *Siyasi Hatıralar*.(Cilt 2) (O. S. Kocahanoğlu, Dü.) İstanbul: Temel.
- Çavdar, Kazım (tarih yok). *Rauf Orbay*. (Eserin basım yılı ve yeri belli değildir)
- Demirel, Yücel vd. (2002). *CHP Grup Toplantısı Tutanakları(1923-1924)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- İğdemir, Uluğ (1989). *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*. Ankara: TTK.
- İğdemir, Uluğ (1986). *Sivas Kongresi Tutanakları*. Ankara: TTK.
- İnan, A.Afet (2018). *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devleti*. Ankara: TTK.
- İnönü, İsmet (2018). S. Selek (Dü.) *Hatıralar*. İstanbul: Bilgi.
- Kandemir, Feridun (1965). *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*. İstanbul: Sinan Matbaası.
- Kinross, Lord (1994). *Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu*. (N. SANDER, Çev.) İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kocahanoğlu, Osman Selim (2018). *Atatürk-Rauf Orbay Kavgası*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Kutay, Cemal (1992). *Osmanlıdan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız*. İstanbul: Kazancı Kitabevi.
- Orbay, Rauf (2004). *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Saraçoğlu, Ahmet Cemaleddin (2006). *Rauf Orbay ve Hamidiye*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Zürcher, Erik Jan (2016). *Milli Mücadele'de İttihatçılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, Erik Jan (2016). *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası(1924-1925)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, Erik Jan (2018). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cumhuriyet Gazetesi,17 Temmuz 1964.
- Hadisat Gazetesi, 1 Teşrinisani 1334.
- Hakimiyet-i Milliye, 12 Teşrin-i Evvel 1338, 2 Teşrinisani 1338, 15 Ağustos 1339.
- Vatan Gazetesi,1 Kasım 1923.
- Zaman Gazetesi,6 Temmuz 1935.